

Istoria limbii române de Alexandru Philippide

Carmen-Gabriela PAMFIL

Istoria limbii române și istoria poporului român l-au pasionat pe A. Philippide încă din tinerețe. Va fi fost influențat, în cultivarea acestui domeniu, nu numai de istorismul epocii, ci și de opera străbunului său, Dimitrie Philippide, a cărei lectură timpurie îi va fi orientat evoluția spirituală. A debutat cu lucrări pe diverse teme cu caracter istoric: *Încercări asupra stărei sociale a poporului român în trecut* (1881), *Cronica lui Hur* (1882), *Introducere în istoria limbei și literaturii române* (1888). Titlul integral al *Principiilor, Istoria limbii române. Volumul întâi. Principii de istoria limbii* (Iași, 1894), vădește intenția lui Philippide de a redacta o istorie a limbii române, în care prim volum, reprezentând o introducere în materia propriu-zisă, a fost expusă numai doctrina lingvistică, pe baza căreia urma a se edifica proiectata *Istorie a limbii române*¹. Apogeul cercetării istorice îl va atinge în *Originea românilor*, lucrare monumentală, în două mari volume, primul subintitulat *Ce spun izvoarele istorice* (Iași, 1925), însumând 889 de pagini, al doilea, *Ce spun limbile română și albaneză* (Iași, 1928), de 829 de pagini.

Deși între operele lui Philippide nu figurează vreo carte cu titlul expres *Istoria limbii române*, aceasta nu înseamnă că lingvistul ieșean nu a elaborat și o asemenea lucrare². „Istoria propriu-zisă a limbii române Philippide a făcut-o la cursurile sale” – precizează Iordan (1969: 83). Este vorba de ciclul de prelegeri intitulat *Istoria limbii române*, ținute timp de aproape patruzeci de ani în fața studenților ieșeni³.

¹ Încă din 1893, Philippide îi anunța lui H. Suchier intențiile sale: „Voi adapta la limba românească principiile lui Paul și Gabelentz. Voi face apoi istoricul în timp și în spațiu al fenomenelor – fonologice, morfologice și sintactice – ale acestei limbi, servindu-mă cât voi pute și de compararea celorlalte limbi neolatine. La acest istoric voi utiliza inscripțiile, monumentele limbei latinești populare și literatura românească din sec[olele al] XVI-lea, [al] XVII[-lea], lăsând cercetarea cu de-amăruntul a acestor izvoare pe socoteala studenților – ca lucrări de seminar. [Philippide a condus un singur seminar, în cursul anului 1909–1910, despre tablele cerate; vezi Ivănescu *ms.*: 10 și Iordan 1969: 55]. Voi ave, în sfârșit, în vedere mai ales elementul latin, atingându-mă de cel slav, grec, turc etc. numai la cea de pe urmă nevoie” (*Alexandru I. Philippide în dialog cu contemporanii*: 91–92).

² D. Macrea (1978: 186) credea că *Istoria limbii române* plănuită de Philippide nu ar fi fost realizată niciodată în această formă, ci numai sub titlul *Originea românilor*.

³ G. Ivănescu a elaborat, în colaborare cu subsemnata, între anii 1977–1987, și o ediție a acestor cursuri, în afară de volumul *Opere alese. Teoria limbii*, apărut în 1984. Lui G. Ivănescu îi aparține concepția lucrării și cea mai dificilă parte din realizarea acestei ediții. El a copiat textul din versiunea nouă a cursurilor dictate de Philippide în perioada de după 1916 (caietele I. Lăzărescu, Virginia Ghibu, Lucia Pop), devenite text de bază al ediției, și tot el a redactat, în cea mai mare parte, notele explicative de subsol. Rolul meu a fost limitat: am copiat prelegerile din versiunea veche (caietul M. Costăchescu, aflat la Biblioteca Centrală Universitară din Iași), parțial, notele de curs ale lui I. Iordan și câteva capitole din caietele mai noi (Lucia Pop), am confruntat, ori de câte ori profesorul mi-a cerut, pasaj cu pasaj, versiunea veche cu cea nouă, semnalând, cu indicațiile adecvate, locurile în care existau modificări, eliminări sau adaosuri de text, am verificat corectitudinea trimiterilor la textele tipărite ale lui Philippide (în special la *Originea românilor*), am colaționat dactilograma cu manuscrisul. Toate

Acest ciclu cuprindea următoarele cursuri universitare: *Originile poporului român și ale limbii române*, *Latina populară*, *Istoria sunetelor românești* și *Istoria formelor românești*. Materia acestora a constituit scheletul pe care s-a construit, în timp, *Originea românilor*. Astfel, *Originile* și *Latina populară* schițează conținutul volumului I al *Originii românilor*, iar *Istoria sunetelor* și *Istoria formelor românești*, conținutul volumului al II-lea al acestei lucrări. Dacă această din urmă lucrare este, mai ales datorită extremei bogății a materialului lingvistic comentat și a numeroaselor precizări, explicații și divagații, greu de studiat, fiind pentru cei mai mulți o carte care se consultă numai (Macrea 1978: 197), cursurile sunt în general sintetic prezentate, foarte clare și chiar atrăgătoare (Iordan 1969: 83; Iordan 1977: 157). Asta nu înseamnă că prelegerile lui Philippide sunt altceva decât compendii de lingvistică românească, accesibile și necesare în primul rând celor interesați și dedicați muncii științifice. Despre importanța prelegerilor profesorului său vorbește convingător G. Ivănescu: „Aceste cursuri ale lui Philippide interesează și astăzi tot așa de mult ca și în vremea când trăia Philippide; căci, după cum se știe, nici până astăzi nu s-au publicat gramatici istorice mai dezvoltate ale limbii române, iar operele de istoria limbii române publicate de Ov. Densusianu și Al. Rosetti nu fac în toate privințele serviciul de gramatici istorice ale limbii române. Singura gramatică istorică mai dezvoltată a limbii române apărută recent este aceea cuprinsă în *Istoria limbii române. Fonetică, morfosintaxă, lexic*, publicată de Florica Dimitrescu și colaboratorii ei, București, 1978” (Ivănescu *ms.*: 85). Se adaugă la aceasta cursul de gramatică istorică (netipărit), predat de profesorul V. Arvinte la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, pe care l-am audiat în anul universitar 1971–1972, remarcabil ca structură și informație, în care se resimte, firește, influența profesorului nostru, G. Ivănescu, și, în general, spiritul Școlii lingvistice ieșene.

Cursurile de istoria limbii, ca și cele de teoria limbii (Ivănescu 1984: XVI, XXVI), au cunoscut două redacții, care evidențiază, la rândul lor, două concepții ale savantului: o redacție veche, de prin anul 1893 până prin 1914–1918, și o alta nouă, formată în perioada elaborării *Originii românilor* (Ivănescu 1984: XLIX). Între cele două redacții există diferențe substanțiale. Versiunea veche reflectă multe din ezitățile și îndoielile lui Philippide, pe care ulterior și le-a clarificat, conține un material, prin forța lucrurilor, mai sărac, dar și informații interesante, la care mai târziu a renunțat, precum indicațiile asupra pronunțării sunetelor latine (preluate din *Gramatici latini*, lucrarea lui H. Keil, fostul său profesor de la Halle), capitolul despre accent, capitolul despre derivare etc. (Ivănescu 1984: LI). Redactarea acestor

aceste operații au beneficiat de controlul lui G. Ivănescu. Din păcate, *Istoria limbii române* nu era terminată când a murit profesorul meu (în 1987), astfel că, prin forța împrejurărilor, a trebuit să pun la punct ultimele subcapitole ale cursului *Istoria formelor românești* (*Verbul*, ultima parte, *Participiul și Derivarea*). În condițiile date, finalizarea și definitivarea volumului în vederea tipăririi mi-a revenit integral. Pentru unele operații importante, necesare realizării optime a oricărei ediții (corecturi, verificări și reverificări, întocmirea indicilor etc.) am apelat la ajutorul tinerei mele colega Luminița Botoșineanu, care, apropiindu-se și în acest mod de textele lui Philippide, va continua, firește, cu un plus de atașament și de responsabilitate opera magistrului nostru. Nădăjduiesc ca anul acesta volumul să apară la Editura Polirom, unde a fost predat în urmă cu câțiva ani. Deoarece nu este încă tipărită această lucrare excepțională, atât prin concepție (urmează modelul editării cursurilor lui F. de Saussure), cât și prin bogăția conținutului ei, în cele ce urmează voi prezenta principalele idei aflate aici, indicând numai titlul cursului și capitolul din care am extras informația (nu și pagina).

cursuri a solicitat un efort extraordinar din partea autorului, în condițiile în care lipsa cărților fundamentale din bibliotecile românești constituia o problemă pe care apelul la librari și anticari nu o putea rezolva întru totul.

În cursul *Originile poporului român și ale limbii române* (prescurtat *Origini* de Philippide și de studenții lui – Ivănescu 1984: XLIX), sunt tratate câteva probleme esențiale legate de teritoriul de formare a poporului român, de ramurile românilor și ale limbii române, altfel spus, de împărțirea dialectală a românei. Philippide își propune să rezolve spinoasa problemă a originii românilor, într-o manieră diferită de a confrăților, care, în opinia lui, „învârtesc numai argumentele lui Roesler – Tomaschek pe dos” (*Alexandru I. Philippide în dialog cu contemporanii* [scrisoare către H. Suchier, martie 1895] I: 118), și să-și formeze „o părere întărită pe propria cercetare a izvoarelor”⁴. În vederea obținerii unor rezultate obiective și concludente, savantul ieșean folosește mențiunile antice, bizantine, slave și apusene despre români, pentru ca pe baza lor să reconstituie modul de viață și particularitățile lingvistice ale acestora. În acest scop, au fost explorate textele scriitorilor antici greci și romani: Herodot, Polybius, Appianus, Strabon, Ptolemeus, Cassius Dio, Flavius Vopiscus, Eutropius și alții, apoi mărturiile din evul mediu despre români și popoarele barbare de până la întemeierea Principatelor. Sunt prezentate relatările despre vlahi⁵ ale cronicarilor bizantini Kedrenos, Kinnamos și Kekaumenos (secolele al XI-lea – al XII-lea), ale lui Nicetas Akominatos Choniates, din *De Manuelo imperatore* (secolul al XII-lea), ale Annei Comnena, fiica împăratului bizantin Alexios Comnenos (secolul al XI-lea), ale rabinului Veniamin din Tudela, ale cronicarului rus Nestor (secolul al XI-lea), ale notarului regelui Bela (secolul al XIII-lea) și mențiuni din diferite acte de danie de la mănăstirile medievale din nordul și din sudul Dunării, inclusiv de pe coastele Dalmației etc., din care sunt extrase cuvinte românești sau cu fonetism și forme românești, în special toponime și antroponime⁶. În prelegeri, ca și în primul volum al *Originii românilor*, Philippide dă în traducere românească (uneori în rezumat) pasajele din opera acestora referitoare la populațiile autohtone care au locuit odată pe ambele maluri ale Dunării. El a înregistrat astfel tot ce se știa până la acea dată „asupra pomenirilor făcute în izvoarele istorice despre români până în secolul al XIII-lea” (Philippide 1923: 858). Pe baza acestora, a reconstituit viața politică și socială a popoarelor din răsăritul Europei din epoca romană (de până la Constantin cel Mare), din așa-numita epocă creștină (de până la Iustinian) și din epoca bizantină (corespunzătoare evului mediu din Apus).

⁴ Și-a menținut aceeași părere și mai târziu, după ce va fi parcurs mai toată bibliografia chestiunii: „Este un haos de argumente pro și contra, ca la un proces cu advocați [...] cârciogari, mai ales că de multe ori autorii au amestecat patima politică în discuție. Faptele însăși, multe, puține, pe baza cărora s-a făcut argumentarea au fost scoase la iveală mai numai de străini [...]. Scriitorii români [...] s-au mărginit numai la argumentare” (Philippide 1923: 661–662).

⁵ Prima mențiune despre vlahii din nordul Dunării apăsăra la anul 1222, apoi la 1231, în actele publice maghiare de la curtea regală; documentele respective se referă la românii din Transilvania, Muntenia, Moldova și Maramureș.

⁶ În acest curs apar și primele liste de antroponime tracice, dacice, mesice, ilirice și barbare din inscripțiile latinești din sud-estul european, pe care le-a completat în *Originea românilor*, I (vezi Ivănescu *ms.* 174*).

Un loc important ocupă prezentarea rezultatelor cercetărilor istoricilor și lingviștilor români (D. Cantemir, P. Maior, Gh. Șincai, D. Philippide, M. Kogălniceanu, A.T. Laurian, B.-P. Hasdeu, A.D. Xenopol, D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga și alții) și străini (J. Thunmann, Fr. J. Sulzer, I.C. Eder, I.Ch. Engel, B. Kopitar, W. Tomaschek, P.J. Schafarik, Fr. Miklosich, K. Hopf, R. Roesler, J. Jung, P. Hunfalvy și alții), în legătură cu care Philippide oferea și scurte informații referitoare la activitatea și la ansamblul operei acestora. Cu același spirit critic, profesorul nu ezita să atragă studenților atenția – pentru a-i stimula să îndrepte lucrurile – că „noi, de obicei, am combătut advocățește pe străini cu armele de ei fabricate; va mai trece mult până când un Hopf sau un Schafarik român să caute în mod cinstit și fără grabă să pătrundă întunecimile trecutului neamului nostru. Până atunci, de am avea măcar rezultate din lucrările străinilor și argumentări asupra lor mai complete, mai pricepute și cu mai puține greșeli de tipar” (cap. *Aprecieri asupra lucrărilor despre originea românilor*). Dar nici lucrările străinilor nu-l satisfăceau, de fapt. Bunăoară, despre Roesler, „a cărui operă are toată aparența unui studiu aprofundat” (cap. *cit.*), conchidea că, mai ales în primele două capitole, „a lucrat precipitat și pe apucate, la întâmplare, fără sistem și fără răbdare, astfel că rezultatele la care a ajuns se pot considera ca nule” (cap. *cit.*; vezi și Philippide 1923: 695). Și, ca de obicei, afirmația se bazează pe o pertinentă demonstrație.

Din documentele istorice studiate, Philippide identifică mai întâi popoarele băștinașe din estul Europei supuse romanizării: daci, geți, bastarni, panoni, iliri, dardani, breuci, scordisci, celți, moesi, bessi, sciți, sarmați, iapodi, liburni, dalmați etc., care „și-au pierdut limba băștinașă și au adoptat pe cea latină” (cap. *Teritoriul de formare a poporului român și a limbii române. Expansiunea românilor și a limbii române*; vezi și Philippide 1923: 281 *sqq.*, 855).

Ocupația romană, începută în anul 229 î.Hr. mai întâi asupra ilirilor, s-a extins de la vestul și sud-vestul Peninsulei Balcanice spre sudul și spre nordul Dunării. Tracii au fost ultimii supuși, iar, dintre aceștia, dacii au fost ocupați după 107 d.Hr. După cucerire, Dacia a fost colonizată cu populații din diferite părți ale Imperiului Roman, provenite mai ales din provinciile învecinate (Panonia, Dardania, cele două Moesii), dar și din altele, îndepărtate, din Asia Mică, de pildă. Se înțelege, toți acești coloniști de diverse origini vorbeau latina în relațiile lor zilnice. Însă nu toate teritoriile din Peninsula Balcanică au fost romanizate sau la fel de intens romanizate. Delimitarea zonelor (intens) romanizate s-a făcut pe baza inscripțiilor latinești și grecești, în special pietre miliare și inscripții mortuare, descoperite în spațiul balcanic. Astfel, în sudul Peninsulei Balcanice, aflat sub influența culturii grecești, au predominat întotdeauna inscripțiile grecești, fapt care demonstrează că populația din acele locuri nu a fost niciodată romanizată. Dimpotrivă, jumătatea de nord a Peninsulei Balcanice (Moesia Inferior, din care făceau parte și actualele regiuni românești Dobrogea, sudul Moldovei vechi și părți din Muntenia, Moesia Superior și Dalmația) a fost, precum se știe și din documentele istorice, deplin romanizată, ca urmare a cuceririi ei de către romani. Aici, inscripțiile sunt latinești (vezi și Iordan 1969: 85). Asemenea inscripții lipsesc însă în estul Peninsulei Balcanice, în Panonia și în vestul Dalmației, teritorii locuite de tracii, de iliri și panoni – presupușii strămoși ai albanezilor –, în cea mai mare parte neromanizați, situați în zona pe care Philippide o numea *lacuna de romanizare*. Aceasta „se întindea între râul Vrbas la

apus, râurile Lașva, Bosna și Prača la sud și versantul vestic al râului Drina la răsărit. Numai la mijlocul lacunei, pe râul Bosna, începând de la vărsătura Lașvei spre nord, până la Doroj, au existat rari stabilimente romane” (cap. *Ce spun izvoarele istorice și epigrafice*; vezi și Philippide 1923: 657–658). Așadar, Philippide stabilește limitele teritoriului de formare a poporului român la sud și la vest, corectând parțial rezultatele cercetărilor anterioare⁷. Primul care a fixat granița până unde a mers romanizarea în răsăritul Europei a fost C. Jireček, în *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, în *Denkschriften der Wiener Akademie*, Wien, 1902, – le preciza Philippide studenților săi. Urma prezentarea textului lui Jireček, față de care Philippide aducea însă unele obiecții: „Toate acestea, foarte adevărate, le spune Jireček, bazându-se pe argumente trase din inscripții, pietre miliare și monezile orașelor: «Inscripțiile, pietrele miliare și monezile orașelor din timpul Imperiului ne fac să putem stabili destul de precis limita...». Foarte bine, dar cum? Cum știe numai Jireček, lectorului nu spune nimic. Din cauza aceasta, cu toată autoritatea cea mare a acestui istoric, ar putea cineva să-i facă oarecare întâmpinări [...]. Anume, *din inscripții*, dacă nu le citează cineva în bloc, ci le cercetează cu amănunțime, se vede că teritoriul de la Serdica și, în general, partea nord-vestică a provinciei Thracia, nu era așa complect grecizată – cum spune Jireček [...]. Dacia Mediterranea nu prezenta aspectul pe care acest autor i-l dă, că ar fi fost bilingvă, în acel fel că o parte din ea (cea de la Remesiana și Pirot) era cu limbă latină, iar cealaltă parte (cea de la Serdica și Pautalia) era cu limbă greacă. *Din inscripții* reiese altceva, anume că partea Daciei mediterane de la Remesiana și Pirot era cu limbă latinească, iar partea ei de la Serdica și Pautalia era bilingvă” (cap. *Ce spun izvoarele istorice și epigrafice*; pasajul se regăsește în Philippide 1923: 70–72). Philippide a reluat cercetarea lui Jireček, iar rezultatele studiilor sale le prezenta studenților, pentru a-i familiariza cu unele aspecte importante din viața străveche a românilor. Astfel, le vorbea despre locurile și despre vechii locuitori de la nordul și de la sudul Dunării, leagănul poporului român, adică despre provincia romană Illyricum, în care se integrau Raetia, Noricum, Pannonia Superior, Pannonia Inferior, Dalmatia, Moesia Superior, Dacia și despre teritoriile din Peninsula Balcanică (de până la granițele Greciei), din care făceau parte Moesia Inferior, Thracia, Epirus, Macedonia, Thessalia, spații ocupate, de la vest la est, de cinci pături de popoare: munteni, iliri, epiroți, panoni și traci (vezi și Philippide 1923: 276–281). Între aceste popoare, Philippide identifica asemănări și deosebiri de rasă, cu structuri fizice și psihice apropiate sau diferite: „Naționalitatea [= rasa] illyrilor, epiroților, panonilor și thracilor era una bine țărnută, unitară. Naționalitatea muntenilor era complexă” (cap. *Ce spun izvoarele istorice și epigrafice*). De aici, ar rezulta diferențe de alcătuire etnică, între Dalmația „ocupată de illyri, panoni, care erau strâns înrudiți cu illyrii, și de iapodi, care erau un neam amestecat din illyri și din celți” (*cap. cit.*), așadar „de o populație unitară, care se poate numi illyropanonă, și Moesia Superior, Moesia Inferior, Dacia și Pannonia Inferior, la un loc considerate, care erau ocupate,

⁷ Descoperirile arheologice și epigrafice ulterioare l-au condus pe H. Mihăescu, elevul lui Philippide, la concluzii parțial diferite de ale profesorului său (vezi Mihăescu 1960: p. 37, 44; Mihăescu 1966: 23–30 și Mihăescu 1978: 319).

din contra, de un complex de neamuri diferite, anume de thraci, illyri, pannoni, celți, bastarni, sarmați, scythi” (*cap. cit.*).

În procesul romanizării au apărut două popoare: românii și dalmații, vorbitoare a două limbi romanice: „Poporul dalmat s-a stins ca unitate națională, [...] dalmații au devenit ori slavi ori venețieni. Limba dalmată a încetat de a mai exista, cu moartea ultimului om care o învățase ca limbă maternă, Tüóne Udáina, mort la 10 iunie 1898 [...]. El era un popor format dintr-un substrat etnic unitar, neamurile illyropannone din Peninsula Balcanică. Poporul român și limba românească trăiesc încă cu vigoare. Poporul român e format dintr-un substrat foarte amestecat, unde însă tonul unitar a fost dat de neamuri thrace. El astăzi nu mai trăiește pe locurile lui de baștină decât ca colonii recent venite acolo. El trăiește astăzi ori pe teritoriul odată grecizat al Thessaliei, Epirului, Macedoniei și Albaniei și în câteva sate din Acarnania și Istria ori, în cea mai mare parte, de-a stânga Dunării, unde (în Transilvania, în Banat, în Oltenia și pe malul stâng al Dunării, de la Olt începând până în sudul Moldovei) existase odată populație romană, dar cu vremea emigrase în mare parte de-a dreapta Dunării și se redusese la mici resturi” (*cap. Ce spun izvoarele istorice și epigrafice; vezi și Philippide 1923: 658*). Și Philippide adăuga: „Acestea sânt rezultatele faptelor istorice” (*cap. cit.*).

Savantul ieșean cercetează inscripțiile și pentru a stabili perioadele de romanizare a diverselor teritorii. Concluzia, „cel puțin pentru Dacia și Pannonia Inferior [...] [este] că imediat ce stăpânirea romană nu mai există [...], încetează și apariția inscripțiilor. Provinciile care au stat cel mai puțin sub puterea reală a romanilor, sânt Moesia Inferior de dincoace de Dunăre și Dacia [...]. Același lucru aflăm și din știrile date de autori contemporani cu evenimentele. Astfel, Dacia a fost supusă definitiv în anul 107 d.Hr., cea mai veche inscripție a ei datează din 105, iar ultima coincide cu încetarea deținerii efective a acestui teritoriu de către romani, deci cu sfârșitul domniei împăratului Gallienus (a. 268)” (Jordan 1969: 89).

În redacția veche a cursului *Origini*, după prezentarea concluziilor lui Thunmann, Sulzer, Engel, Miklosich, Tomaschek, Roesler și alții, în replică, Philippide susține continuitatea românilor în Dacia: „În mijlocul acestor strădănuințe ale unor popoare mai nouă de a ne arunca, întocmai ca pe o minge, când de-a dreapta, când de-a stânga Dunării, noi am putea invoca chiar numai acele slabe mărturii istorice, mai sus înșirate, din care se vede că de la romani până astăzi românii se găsesc răspândiți ca păstori, războinici și nesupuși vreunei stăpâniri, pe imensul teritoriu de la Carpații nordici până în Peloponez, de la Marea Adriatică până în mijlocul Voliniei, se găsesc răspândiți adică pe acel teritoriu pe care ginta cea mare a tracilor, cea mai numeroasă după a indienilor, în credința lui Herodot (V, 3), a fost răspândită totdeauna” (*cap. Persistența românilor în Dacia*). Urmează un pasaj de un lirism rar întâlnit în scrisul lingvistului ieșean: „După cum, în istoria pământului, geologul nu admite cataclizme, ci numai exercițiul lent al aceloraș forțe care și azi lucrează asupra pământului (după Lyell), tot astfel ar trebui istoricul oamenilor să se deprindă a pricepe trecutul prin prezent și să pună mai multă bază pe analogiile scoase din viața actuală decât din documentele trecutului. Cum e azi așa a fost întotdeauna. Documentul e una din nenorocirile civilizației moderne, când omul crede mai mult în ceva ce vede scris, oricât de netrebnic ar fi fost acela de la care scrisul emană, decât din experiența simțurilor sale. Noi, românii, n-avem, pentru a

proba constanta existență acolo unde azi trăim, în contra noastră documente, dar probele din mărturii istorice ar trebui la noi să întărească pe cele scoase din analogia prezentului. Lumea se schimbă foarte încet în totalitatea ei și tot așa încet în viața popoarelor, una din manifestările sale. La o privire superficială, foarte mari zdruncinări au loc câteodată, dar acele zdruncinări apar, la distanță, ca niște minime evenimente. Și cele mai groaznice întâmplări, cele care au tulburat mai mult pentru un scurt moment viața omenească, apar astfel, la distanță văzute, ca furtunile pe mare, care răscolesc și tulbură fața oceanului, dar nu pot schimba firea cea imensă a oceanului. Câte războaie, câte emigrări de popoare, câte răsturnări de glorie și înălțări pe umilințe n-au avut loc în Europa noastră de la Caesar până astăzi! Și, cu toate acestea, aceleaș nații vechi stau față în față, cu alte nume, cu alte limbi, cu alte credințe, dar cu acelaș sânge și aceleaș aptitudini! Ca și atunci, Ariovistus stă înarmat pe malul Rinului, dincolo de care, spre [vest și] sud, se întinde țara celților, cu care neconținut germanii astăzi, ca și atunci, se luptă. Iberii trăiesc încă în peninsula lor, vechii romani – cam schimbați, nu-i vorbă –, trăiesc încă pe malul Tibrului, grecii foiesc prin insule, iar tracii trăiesc pe la stâne, încălțați cu opincile și îmbrăcați cu țăarii dacilor de pe Columna lui Traian. Unde sânt vandalii, și goții, și maurii? Nu au fost cataclizme, ci picături de apă. Unde sânt romanii, ei înșiși, și grecii cărora nu le ajungea pământul? Furtuni pe mare toate! Lumea a rămas aceeaș. Și aici, în Dacia în special, pietrele au rămas pretutindeni, și apa a trecut, și, ca și acum 2 000 de ani în urmă, avem pe venzi la nord și răsărit, iar la apus popoarele amestecate și nu bine lămurite ale Panoniei. Dacă prin masa cea compactă a aborigenilor s-au vârat pe ici-colea colțuri de neamuri străine, dacă vreun mongol de pe la Altai s-a rătăcit prin câmpiile Dobrogei și ale Panoniei, dacă vreun got de la nord își preumblă albaștrii ochi prin Campagna Romana, ce înseamnă aceste grăunțe de nisip față de țărmul întreg? Când spunem lucrurile acestea, avem în vedere numai spațiile scurte de timp, nu ne punem dintr-un punct de vedere al unor spații prea mari, nu ne punem din punctul de vedere al teoriei dezbătute de J. Schmidt ori de Schleicher, care îmbrătoșând imensitatea timpurilor, caută să înțeleagă primele izvoare ale vieții omenești, care va fi de când lumea așa răspândită pe pământ cum este astăzi ori va fi ieșit din vreun paradis pământesc de undeva (cf. Philippide 1894: 7). La milioane de ani distanță, picătura devine lac și fața lucrurilor se schimbă cu totul. Pământul întreg n-a fost așa cum este astăzi de la început și nu va fi așa întotdeauna; rupt din soare, poate se va întoarce iarăși de unde a plecat. Cine știe? Iar omul a ajuns să învârtească în cutezătoarea lui judecată universul, de unde, cu nenumărate secole în urmă, își târa nemernica ființă pe fundul unor băltoace; și, la asemenea intervale de timp considerat, cine mai știe prin câte locuri a trecut și prin câte altele va mai trece încă? Popoarele toate se vor schimba și vor trece, și pământul pe care se bat între ele va ajunge, rând pe rând, să hrănească tot felul de oameni. E un adevăr pe care l-a văzut deja Homer, [*Iliada*], 447–449: «Știu eu bine că va veni o zi când va pieri și Ilionul cel sfânt, și Priam, și poporul lui Priam, cu lancea cea frumoasă»” (cap. *Persistența românilor în Dacia*).

În redacția nouă a cursurilor, ca și în *Originea românilor*, Philippide restrânge existența străveche a românilor, la un moment dat, în Peninsula Balcanică, dincolo de Dunăre. „Teritoriul pe care s-a dezvoltat poporul român a fost format, ca să vorbim în termeni geografici de dinainte de războiul de la 1914, de regatul Serbiei,

începând de la râul Drina, granița de vest a acestui regat, provincia turcească Kosovo până, înspre sud, la Skopje (Üsküb) incluziv, sud-vestul Bulgariei (teritoriile de la Sofia și Kōstendil), Bulgaria dintre Dunăre și Balcani, Dobrogea, Oltenia, partea de pe lângă Dunăre a Munteniei și Moldovei, partea de pe lângă Dunăre și de pe lângă mare a Basarabiei până aproape de Akkerman (Cetatea Albă), Transilvania, Banat și provincia austriacă Syrmien. Probabil la teritoriul acesta a aparținut și basenul de vest al râului Drina, care basen formează granița de răsărit a lacunei de care am vorbit mai sus [...], precum și districtul turcesc care se întinde de la Plevlje, dinspre apus, până la Novibazar, spre răsărit. Acest teritoriu s-a restrâns, când partea transdanubiană a Moesiei Inferior (partea de pe lângă Dunăre a Munteniei și Moldovei, partea de pe lângă Dunăre a Munteniei și Moldovei, partea de pe lângă Dunăre și de pe lângă mare a Basarabiei până la Akkerman, incluziv) a fost părăsită de romani, pe vremea împăratului Maximinus (p. Chr. 235–238), când Dacia și partea transdanubiană a Moesiei Superior (Oltenia, Transilvania, Banatul) au fost părăsite de ei pe vremea lui Gallienus (anul p.Chr. 268) și când Pannonia Inferior (a cărei parte sud-estică o forma actuala provincie Syrmien) a fost ocupată de huni la anul p.Chr. 377. De aici înainte, românismul s-a dezvoltat numai în Peninsula Balcanică, pentru că populația romană rară din Moesia Inferior transdanubiană, câtă nu va fi fugit de a dreapta Dunării, a dispărut în mijlocul barbarilor, iar populația mult mai deasă romană din Dacia, din partea transdanubiană a Moesiei Superior și din sud-estul Pannoniei Inferior a fost strămutată în mare parte de-a dreapta fluviului, iar câtă a rămas pe loc, ori s-a contopit cu năvălitorii, ori s-a păstrat până la venirea românilor de peste Dunăre, cu care s-a asimilat complet din punct de vedere al limbii” (cap. *Ce spun izvoarele istorice și epigrafice*; pasajul identic, în Philippide 1923: 854). Philippide nu considera concluziile sale ca ultime și definitive. În acest sens, atrăgea atenția chiar studenților săi, la cursuri, cum mărturisește Ivănescu: „Originea exclusiv suddunăreană a românilor nu trebuie socotită ca ceva absolut sigur [...]; poporul român s-a putut forma și în părțile de la nordul fluviului imediat vecine cu cele de la sud” (Ivănescu *ms.*: 8–9 și 273).

De altfel, în această privință, concluzia lui Ivănescu, fondată pe cercetarea faptelor de limbă, a datelor istorice și arheologice este diferită: „Poporul român s-a născut atât la nordul cât și la sudul Dunării, [...] el este urmașul romanității de pe ambele maluri ale Dunării, de la Novi-Sad până la vărsare; [...] românii de la sudul Dunării (macedoromânii, meglenoromânii, istroromânii) sunt urmașii romanității suddunărene și [...] românii de la nordul Dunării (dacoromânii) sunt urmașii romanității din nordul Dunării” (Ivănescu 1980: 78). În legătură cu perioada în care românii vor fi ocupat actualele lor teritorii, Philippide declara că „nu știm nimic”. Există unele indicii din care se deduce că „românii trebuie să fi început a se scurge de pe teritoriile din a dreapta Dunării pe cel din a stânga [...] de la începutul secolului al VII-lea și că trebuie să fi continuat această scurgere până pe la întâia jumătate a secolului al XIII-lea incluziv. Aceasta în ce privește pe dacoromâni. În ce privește pe macedoromâni și pe românii din Istria, presupunerea că dacoromânii ar fi început să emigreze în părțile de-a stânga Dunării pe la începutul secolului al VII-lea implică pe aceea că tot atunci, din cauza presiunii celei mari a slavilor în Peninsula Balcanică, se va fi început și despărțirea celor trei trunchiuri românești unul de altul” (cap. *Ce spun izvoarele istorice și epigrafice*).

O discuție amplă despre mărturiile indirecte ale cronicarilor Theophylaktos Simokata și Theophanes Confesor în legătură cu enunțul *retorna, retorna* [*fratre*], respectiv *torna, torna, fratre*, conduce la concluzia (exprimată anterior și de alți cercetători, precum Thunmann, Tomaschek, Șincai ș.a.) că avem a face cu prima atestare de limbă română (o „limbă a locului” sau o „limbă părintească”), datând din secolul al VI-lea⁸.

Se știe că monumentele istorice de limbă română până în secolul al XIII-lea sunt rare, cum puține sunt și mărturiile de limba română până în secolul al XVI-lea, când apar primele manuscrise și tipărituri. În cursul *Originii*, cap. *Pomeniri despre români înainte de secolul al XIII-lea*⁹, Philippide se oprește și asupra câtorva documente și texte vechi.

Pentru studiul istoriei limbilor romanice, foarte importantă este viziunea cercetătorului asupra latinei populare de la baza acestora. A. Philippide a formulat, inițial în cursul *Latina populară*, apoi într-un amplu excurs din volumul întâi al *Originii românilor* (p. 353–388), dar și în alte locuri din această lucrare, o concepție proprie, care îl situează între romaniștii europeni din primele decenii ale secolului al XX-lea¹⁰. Cursul *Latina populară* conține multă informație și interpretări originale. El debutează cu capitolul *Triburile și popoarele italice și preromanice*, în care se dau scurte informații referitoare la latini, siculi, morgeți, lucani, osci, ausoni, aurunci, sidicini, sabini, sabeli, samniți, campani, mamertini, frentani, hernici, volsci, rutuli, umbri, falisci, liguri, iberi, etrusci, iliri, greci, celți și alții, unii de origine indoeuropeană, alții de origine semită, alții de origine incertă (precum etruscii). Studiarea acestor populații și a limbilor acestora oferea explicații privitoare la istoria limbii latine, vorbite pe teritorii din ce în ce mai întinse de către populațiile cucerite de latini de-a lungul vremii, căci – cum am văzut, în concepția lui Philippide – influența constituției fizice și psihice a unui popor „rămâne aceeași chiar după ce acel popor și-a pierdut limba veche și a adoptat o alta; în aceasta din urmă el face aceleași schimbări pe care le-a făcut în cealaltă de mai înainte, schimbări lui specifice. Chiar dacă un popor își schimbă limba și adoptă o alta, dă fără știrea sa și acesteia schimbări analoage acelora din limba de baștină, căci fenomenele se repetă în istoria limbilor” (cap. *Triburile și popoarele italice și preromanice*). O atenție specială este acordată limbilor anteromane vorbite pe teritoriul de formare al limbii române. Datelor furnizate de sursele directe (inscripțiile din Dacia, Tabula Peutingeriana, scrierile lui Strabo și Ptolemeu, lista numelor de plante a lui Dioscoride, numele proprii din literatura antică și din inscripțiile grecești și latinești) li se adaugă faptele lingvistice obținute în urma comparării românei cu limba albaneză, care conservă un important fond balcanic străvechi.

⁸ De aceeași părere este și G. Ivănescu (1980: 178). În epocă, C. Jireček a susținut ideea că acest enunț ar reprezenta o formulă de comandă din latina bizantină. (Vezi discuția amplă în Philippide 1923: 504–508.) Ideea apare și la N. Iorga, Carlo Tagliavini, H. Mihăescu și alții. Pentru istoricul chestiunii, vezi Saramandu 2001.

⁹ Vezi pasajele, cu unele modificări, în Philippide 1923: 832.

¹⁰ Este inexplicabilă absența unui capitol despre Philippide în cartea lui Iorgu Iordan, *Lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode* (Iordan 1962), măcar de dimensiunea celor rezervate lui S. Pușcariu și Gheorghe Giuglea, cu atât mai mult cu cât Iordan a extras numeroase date și idei din întreaga operă a profesorului său, cu care a explicat, de obicei în note, fapte și fenomene latinești populare și romanice aflate în lucrările unor romaniști europeni, care l-au preocupat în egală măsură și pe Philippide.

În varianta veche a cursului *Latina populară* (predat de prin 1894 până prin 1921), Philippide admitea existența dialectelor în latina populară; ulterior, și-a însușit (parțial) concepția lui H. Schuchardt, G. Mohl, G. Gröber, E. Seelmann și alții, care vedeau în așa-numita latină populară (sau vulgară) o limbă comună, supradialectală (cap. *Inexistența unei limbi populare unitare în tot Imperiul*; vezi și Ivănescu *ms.*: XLIX–L): „Încă de la început, s-a format o limbă comună, care ea, nu dialectul, a înlocuit limbile autohtone ale diferitelor popoare cucerite și a dat naștere diferitelor limbi romanice. Este așa-numita latină populară” (cap. *Apariția și natura latinei populare*). În varianta nouă și în Philippide 1923, vede lucrurile mai nuanțat, prin prisma doctrinei sale lingvistice: „Deosebiri dialectale au trebuit, firește, să existe chiar de la început, îndată ce neamul de oameni care adopta limba latină avea altă complexiune fizică și altă stare psihică decât acele ale Romei, și nu numai provinciile din afară de Italia, din diferitele regiuni ale Italiei și diferitele localități ale Latiului însuș au trebuit să poseadă chiar de la început germeii dialectelor. Și asemenea deosebiri dialectale au trebuit să se manifesteze și în scris, mai ales în greșelile copietorilor de manuscripte (din care și-a cules în primul loc Schuchardt materialul, în *Vokalismus des Vulgärlateins*) și în inscripții. Dar puterea centrifugă dialectală era ținută în frâu de influința limbii comune emantate de la centrul stăpânirii romane, și numai în măsura în care aceea influință a scăzut au putut treptat-treptat să se reliefeze caracterele dialectale” (Philippide 1923: 360). În această situație, Philippide limitează latina populară la fenomenele comune întregii Romanii, excluzând faptele dialectale, căci, în concepția lui, limba latină comună „nu era nici limba scrisă latină, cea înțepenită, dar nici dialectul, cel deosebit de la un teritoriu romanizat la altul, ci o limbă vie și schimbătoare cu vremea, care își avea obârșia în centrul de guvernământ și se întindea în mod uniform de la un capăt la altul al statului roman” (*cap. cit.*). G. Ivănescu nu a continuat această direcție și, în *Istoria limbii române*¹¹, influențat de H. Lausberg și R.A. Hall, a pledat pentru ideea unei latine populare (definită ca limba uzuală a marilor mase), cu însemnate diferențieri dialectale. Mai mult, urmându-i pe Devoto și Mohl, el a identificat în substratul italic (osc, umbric, etrusc) și a cronologizat fenomene lingvistice latinești populare, răspândite din Italia în diferitele provincii ale Imperiului Roman, precum căderea consoanelor finale (-m, fenomen străvechi, de origine lațială, anterior dispariției lui -s și -t), evoluțiile *ī* și *ū* (clasici) > *i* și *u* > *e* și *o* rustici, respectiv, romanici, *ct* > *tt* sau *pt*, *pt* > *tt* sau *t*, diftongarea vocalelor accentuate *ě* și *ǫ* > *ie*, respectiv, *uo*, africativizarea palatalelor *k'* și *g'* provenite din velarele *c* și *g* urmate de *e* și *i* etc. Pentru explicarea acestor transformări, Ivănescu revine la doctrina lui Philippide: „Mai toate fenomenele pe care le-a suferit latina sunt puternic legate de populațiile din fiecare regiune” (Ivănescu *ms.*: 171). Pe acest fundament teoretic, Ivănescu a stabilit trăsăturile latinei populare de la baza românei, care, în opinia lui, „alcătuia o unitate net distinctă de latina de la baza altor limbi romanice” (Ivănescu 1980: 95 și 97–103).

Pentru Philippide, limba latină comună a încetat odată cu desființarea „centrului de guvernământ al cărui organ oficial era ea [...], până la căderea completă a Imperiului Roman de Apus, anul 476; după aceea Constantinopolul, până la

¹¹ Vezi, în special, cap. *Dialectul latin popular de la baza limbii române: (lucano-)mesodacica* (Ivănescu 1980: 94–116).

începutul secolului al VII-lea, când limba latină comună a încetat de a mai fi organul oficial al Imperiului Roman de Răsărit și a fost înlocuită în acest serviciu de limba greacă” (cap. *Sfârșitul latinei populare*; vezi și Philippide I: 361 *sqq.*). După acest moment, latina se transformă treptat în limbile romanice. Fixarea unei limite între acestea constituia pentru Philippide o problemă complicată a romanisticii, cu aspecte încă neelucidate, pe care le discută în capitolele *Teorii despre granița dintre latină și limbile romanice*, *Importanța stabilirii graniței dintre latină și limbile romanice*, *Granița în timp între dialectele latinei populare și dialectele romanice*. În literatura de specialitate, linia de demarcație dintre latina comună și limbile romanice era secolul al VI-lea – al VII-lea. Philippide se arată circumspect în această privință. „După cum nu se pot separa decât aproximativ dialectele latine de cele romanice, tot așa nu se poate fixa timpul când limba latină comună încetează de a mai fi o limbă comună vie. Diferențierea între limba comună fixă și dialectele cele variabile s-a făcut atât de treptat încât numai la distanțe mari observăm două puncte la împărțirea în timp, în care, pe de o parte, limba latină comună era știută ca limbă maternă, cel mult cercetată de gramatici, iar, pe de altă parte, o limbă moartă, învățată ca și azi cu mult năcaz din gramatici” (cap. *Când încetează latina*; cf. Philippide 1923: 354 *sqq.*). Pentru Ivănescu, de pildă, în teritoriul mesodacic, latina începe să se transforme într-o altă limbă, în limba română, de prin secolul al III-lea (vezi Ivănescu 1980: 90).

Între sursele latinei populare, Philippide includea mai întâi „acele scrieri despre care știm că au fost mai amestecate cu elemente dialectale” (cap. *Izvoarele latinei populare*); în același timp preciza că principalul izvor pentru cunoașterea originilor limbilor romanice „este tot limba latină clasică, scrisă și cunoscută din operele celor mai însemnați latini și din gramaticile latine. Tot la această limbă clasică se adresează romanistul mai des și cu drept cuvânt, pentru că deosebirile între limba clasică scrisă și limba comună au fost mici” (cap. *cit.*). Urmău inscripțiile și tablele cerate (adunate și comentate de Th. Mommsen, în *Corpus inscriptionum Latinarum*, în special, în vol. III, și de T. Cipariu, în *Arhiv pentru filologie și istorie*), care ofereau cercetătorului un bogat material lingvistic, apoi scriitorii anteclasici (Terentianus, Plautus, Festus), scriitorii postclasici (Petronius Arbiter, Vitruvius, Flaccus și alții) și scriitorii creștini (Hieronymus, Commodianus, Minucius Felix, Isidorus, Gregorius de Tours, Tertulianus, Cyprianus, Arnobius, Ambrosius, Augustinus, Orosius, Boethius, Cassiodorus, Jordanes și alții), în ale căror scrieri se află numeroase elemente de latină populară, pe care Philippide le cercetează cu minuție. Este cu adevărat o listă impresionantă, în care figurează, firește, și fapte semnalate de cercetătorii anteriori (vezi discuția extinsă în Philippide 1923: 475–504, 519–555)

Philippide discută fapte și fenomene lingvistice din spațiul întregii Romanii: influențe ale substraturilor asupra latinei din apusul și din răsăritul Europei, schimbări fonetice petrecute în latină în diferite epoci (după Schuchardt, Gröber și alții): 1) înainte de anul 100–50 î.Chr.: (*ae* > *e* (*filiae* > *filie*), reducerea grupului *m* + labiale (*decembris* > *decebris*) și a grupului *n* + dentale și guturale (*eundem* > *eudem*); 2) după anul 100 sau 50 î.Chr.: căderea lui *h* (*homo* > *om*), *x* > *s* (*vixit* > *visit*), *ct* > *tt* (*lactucae* > *lattucae*); 3) după anii 100–150 d.Chr.: *t* + *î* + vocală și *c* + *î* + vocală > *ts* (*solacium* > *solatsum*); 4) după anii 300–350 d.Chr.: *st* > *s(s)* (*Cristiana* > *cris(s)ana*,

gm > m(m) (augmentum > aum(m)entum); 5) după anii 500–550 d.Chr.: *c + e, i > ts (fecit > fets; pe teren galoromanic, -s-)* (vezi cap. *Rezultatele cercetărilor. Deosebirile latinei populare față de latina clasică*), *ě accentuat > ie (desěruerint > desieruerint)*, *ō accentuat > ūo (bōna > buona)* (vezi și Philippide 1923: 475–484). Toate aceste fenomene sunt rediscutate de savantul ieșean din punctul de vedere al cronologiilor relative.

Observații interesante se regăsesc și în legătură cu accentul și cantitatea silabică în latină, cu reflectarea acestora în metrică. Philippide precizează că „în limba latină, accentul expirator a fost totdeauna – cel puțin în timpurile istorice ale limbii – mai puternic simțit decât cantitatea, ceea ce a și făcut ca el să fie neîncetat în poezia populară elementul simetriei. Dar în timpul Republicii și în veacurile de după Hristos, o bucată de vreme – cât, nu putem hotărî – o existență aparte alături și în mod independent de dânsul [de accent] a avut și cantitatea silabelor¹², ceea ce a și facilitat introducerea în poezia artistică a sistemului de simetrie grec. Încetul cu încetul, accentul a crescut în influență până într-atât încât silabele nu s-au mai deosebit decât în accentuate și neaccentuate, cele dintâi fiind totdeauna puțin mai lungi decât cele de-al doilea, iar vocalele din silabele accentuate, ori că vor fi fost înainte vreme lungi, ori că vor fi fost înainte vreme scurte, nu s-au mai deosebit decât prin timbrul variabil după cantitatea vocalei: vocală lungă = vocală închisă, vocală scurtă = vocală deschisă” (*cap. cit.*).

Istoria sunetelor și Istoria formelor românești se identifică cu ceea ce numim astăzi *fonetica istorică și morfologia istorică a limbii române*.

În *Istoria sunetelor*, înainte de a discuta evoluția fiecărui sunet românesc (vocale, consoane, diftongi), Philippide făcea unele precizări legate de fiziologia acestora: „Când pronunțăm pe *a*, limba stă în stare de repaos” (*cap. cit.*). Urmău, în varianta veche a cursurilor, extrase din H. Keil, *Gramatici latini*, cu informații despre natura, valoarea fonetică, pronunția etc. sunetelor latinești din care ulterior au provenit cele românești și, în general, sunetele romanice: „Terentianus Maurus, în Keil, *Gramatici latini*, VI, p. 328 și 329, zice: «*a prima locum littera sic ab ore sumit: immunia rictu patulo tenere labra linguamque necesse est ita pendulam reduci, ut nissus in illam valeat subire vocis, nec partibus ullis aliquos ferire dentes*». Marius Victorinus, în Keil, VI, p. 32 și 33: «*a littera rictu patulo suspensa neque impressa dentibus lingua enuntiatur*». Auctor Anonymus, în Keil, *Supplementum*, p. 307: «*a aperto ore congruo solo spiritu memoratur*»” (*cap. cit.*). Destul pentru ca Philippide să conchidă că „între *ā* [lung] și *ă* [scurt] nu era deosebire de timbru în limba latină” (*cap. cit.*). Altfel stau lucrurile în legătură cu vocala *e*: „*ě* [scurt] și *ē* [lung] latini se deosebeau din punct de vedere al articulației, în acel sens că *ē* era închis (articulația se făcea cu limba ridicată spre cerul gurii) și *ě* era deschis (articulația se făcea cu limba lăsată în jos) [...]. Servius, ap. Donatus, în Keil, *Gramatici latini*, IV, p. 421, zice: «*Vocales sunt quinque: a, e, i, o, u, ex his duae, e et o, aliter sonant productae, aliter correptae; [...] e quando producitur vicinum est ad sonum i litterae, ut mēta; quando autem correptum, vicinum est ad sonum diphtongi [ae], ut ēquus*»” (*cap. cit.*).

¹² G. Ivănescu susține, împotriva lingviștilor francezi, existența accentului de intensitate, asociat accentului muzical, în latina clasică. Aici, „poziția accentului în cuvânt era o consecință a cantității silabei penultime; de aceea, ea nu avea o funcție distinctivă decât ca urmare a cantității acestei silabe. În latina populară, poziția accentului capătă o funcție distinctivă proprie” (Ivănescu 1980: 117).

Dar materia propriu-zisă a *Istoriei sunetelor* o constituie prezentarea legilor fonetice, a schimbărilor analogice, a excepțiilor și a implicațiilor acestora în structura românei, toate însoțite de comentarii (rar, polemice) și susținute cu exemple din dialectele și subdialectele românești. Sunt prezentate, rând pe rând, diferitele contexte fonetice în care au loc transformările suferite de fiecare sunet în parte (vocale, diftongi, consoane, grupuri consonantice), cu precizarea că acestea reprezintă condițiile și nu cauza producerii acestor schimbări. Adevărata cauză constă în baza de articulație a vorbitorilor. Discuția dezvoltată, până la concluziile ultime, se află însă în volumul al II-lea al *Originii românilor*.

În continuare, reproducem (în rezumat) un fragment din aceste prelegeri, *Istoria vocalei e*, în care Philippide dezvoltă una dintre cele mai complexe și, de aceea, surprinzătoare situații din istoria sunetelor românești: „Din *e* latin (*ē, ĩ, ě*) sau nelatin, accentuat și neaccentuat, când este precedat de *s, ș, ț, dz, z, ž*, se produce *ă*, în mod independent de vocala silabei următoare”. Exemple: *s: însămn < insignio, însămni, însămne < vechi românesc înseamne; ș, ž: șăs < șes, sessus, șad < șed, sedeo, șăzi, șăde < șede, șeade, jăle < jele* (vechi slav *žalĭ* „dolor” a devenit *ž'ale* prin înmuierea lui *ž*, de unde a rezultat *ž'ele, ž'ele, ž* din *ž'ele* și-a pierdut apoi înmuierea și *žele* a devenit, prin fenomenul de față, *žăle; ț, dz, z: oțâl < vechi slav oťlŭ, țarâ < *țără < țeară < terra; țări < terrae*”, cu precizarea că această schimbare se găsește în mod consecvent în Moldova, dar și în alte zone (Vâlcea, Ialomița, Hațeg, Banat, Criș-Mureș, Someș-Tisa, Țara Oașului etc.). Este prezentată apoi cronologia relativă a fenomenelor: „La *s, ț, dz, z + e* guturalizarea [velarizarea] este mai nouă decât prefacerea lui *e – á – e* în *e – é – e*, atât la moldoveni cât și la munteni; pentru aceea nu *păzăște, sate, sacetă* etc. Și, în general, prefacerea după *s, ț, z, dz* este mai nouă decât cea după *ș, ž: se* (conjunție și pronume), *seară, seacă, țeară* sânt numeroase de la *Praxiul Voroneț* și *Psaltirea Șcheiană* începând până astăzi (cu toate acestea deja în Vor.: *sămînță*, pl. *semențe, săptămînă, săracii*, în Șch.: *sarâ*, alături cu *seară, țarâ*, alături cu *țeară*”). Urmează apoi repartitia teritorială (pe localități din nordul și din sudul Dunării) a fenomenului. În final, explicația este astfel sintetizată:

<i>camisia</i>	{	----- mold. <i>cămeșă</i> ----- munt. <i>cămașă, cămașe</i>
<i>vesica</i>	{	----- mold. <i>beșică</i> ----- munt. <i>bășică</i>

Rezultă următoarele: **1.** *ș, ž* au fost în Moldova muiți înainte de guturalizarea prin labiale și în vremea acestei guturalizări, căci altfel trebuia *camisia* să sune astăzi în Moldova *cămașă* și *vesica, bășică*. **2.** *ș, ž* s-au muiat în Muntenia după guturalizarea prin labiale, pentru aceea *cămașe, bășică*, iar pe vremea guturalizării prin labiale trebuie să fi existat deja guturalizarea prin *ș, ž*, pentru aceea *vesica* a putut deveni *bășică*. Deci, *vesica > beșică > bășică > bășică*. **3.** *ș, ž* au fost în

Moldova muiți înainte de prefacerea $e - \acute{a} - e > e - \acute{e} - e$ și pe vremea prefacerii $e - \acute{a} - e > e - \acute{e} - e$, căci altfel n-ar fi putut ieși din *cămeșă cămeșă*, ci *cămașă*. Deci, *camisia > cămeșă > cămeșe > cămeșe > cămeșă*. 4. Înainte de muiera lui *ș, ž* au trebuit aceste sunete să aibă efect guturalizator în Moldova. În adevăr, *ș, ž* sânt muiți în vechea moldovenească, după cum probează v[echiul] mold[ovenesc] *cămeșe*. Cu toate acestea, deja în vechea moldovenească *sĕdeat* sună *șadă*. Dacă înainte de vechiul moldovenesc *ș* muiat nu ar fi fost altul fără muieră și cu putere de guturalizare, *șadă* ar fi fost posibil numai de la al XVIII-lea secol încoace. Prin urmare, fenomenele studiate au avut loc în următoarea ordine cronologică: I. Guturalizarea prin *ș, ž* (*șe > șă, ši > ši*). II. Muiera lui *ș, ž* (*șă > șe, ši > ši*) la moldoveni. III. Guturalizarea lui *e* prin labiale (*be > bâ, me > mă: mĕăsă > masă*). IV. Prefacerea lui $e - \acute{a} - e$ în $e - \acute{e} - e$: *mease > mese*. Guturalizarea lui *e* prin labiale e mai veche decât $e - \acute{a} - e > e - \acute{e} - e$, căci *masă < measă* este exclusiv întrebunțat în limba veche, în vreme ce fenomenul $e - \acute{a} - e > e - \acute{e} - e$ (*mease > mese*) s-a sfârșit de abia la începutul secolului al XVIII-lea. V. Muiera lui *ș, ž* (*șă > șe, ši > ši*) la munteni. VI. Pierderea muierii lui *ș, ž* în Moldova și guturalizarea în Moldova a lui *e, i* prin *ș, ž* (*șe > șă, ši > ši* [...]) [Așadar] I. Diftongarea lui *é* în *ěă*. II. Guturalizarea prin *ș, ž* (*șĕădă > șadă*). III. Muiera lui *ș, ž* la moldoveni. IV. Guturalizarea prin labiale. V. Prefacerea lui $e - \acute{a} - e$ în $e - \acute{e} - e$. VI. Muiera lui *ș, ž* la munteni. VII. Prefacerea lui *én* în *în*. VIII. Guturalizarea prin *ș, ž* la moldoveni [...]. Dacă este adevărată cronologia fenomenelor stabilită mai sus, apoi putem stabili următoarele forme pentru cuvintele de mai jos: *sessus > (anteistoric) *șes > (anteistoric și vechi muntenesc) șăs – vechi moldovenesc șes > moldovenesc șăs – muntenesc șes; sedeo > (anteistoric) *șed > (anteistoric și vechi muntenesc) *șăd – vechi moldovenesc șed > moldovenesc șăd – muntenesc șed* [...]. Se constată de aici faptul curios că formele cuvintelor s-au succedat alternativ la moldoveni și la munteni, așa că atunci când munteanul zicea *șăs, șăd, pășăsc, ușă, grijă, mișăl*, moldoveanul zicea *șes, șed, pășesc, ușe, grije, mișel*, și când munteanul a ajuns să pronunțe ca moldoveanul, acesta din urmă a căpătat pronunțarea de mai înainte a munteanului. Acest fapt, ilustrat cu exemple din limba veche românească, l-a constatat întâi Tiktin, în *Studien zur rumänischen Philologie*, pag. 99 sqq. Faptul că *ș, ž* au fost în cursul timpului ba fără muieră, când au provocat prefacerea lui (*șe, ši* în *șă, ši*, ba cu muieră, când, din contra, au provocat prefacerea lui *șă, ši* în *șe, ši*, se constată în momentul de față [începutul secolului al XX-lea] și la sunetele *s, ț, z*, care s-au muiat la munteni și au provocat schimbări ca: *bătrînețe, frumusețe, tinerețe, mîndrețe, mătase, tuse, lehuze*” (*cap. cit.*; cf. Philippide 1927: 44–48; vezi rediscutarea fenomenelor la Ivănescu 1948: 236–272).

Istoria formelor românești este structurată în câteva mari capitole: *Declinarea nominală, Genul, Declinarea pronominală* (vizând pronumele și articolul), *Numeralul, Genul pronomelor și al numeralelor, Declinarea articulată*, apoi *Conjugarea* și, în redacția veche, *Derivarea. Declinarea nominală*, amănunțit prezentată, se încheie cu o amplă expunere despre originea formelor cazuale romanice, cu incursiuni în toate limbile romanice și cu istoricul teoriilor emise în legătură cu acest subiect. Și în cazul acestui ciclu de prelegeri, sistematizarea materiei și prezentarea sintetică (prin numeroase scheme și tabele) a faptelor lingvistice, conferă un plus de accesibilitate specialiștilor în formare. În Philippide

1927: 407–555, capitolul *Din istoria formelor gramaticale și a cuvintelor limbii române (Macedoromân fără meglénit, Meglénit și Istroromân)* sunt studiate incomparabil mai multe fapte de limbă. Din prezentarea comparativă a situației morfologice din diferitele dialecte, Philippide desprindea și la curs aceleași câteva concluzii: 1) faptul că deosebirile între dialectele românești sunt mici; 2) față de dialectul dacoromân, macedoromânul fără meglénit prezintă cele mai mari deosebiri; 3) în vreme ce, față de istroromân, dacoromânul prezintă cele mai mari asemănări; 4) macedoromânul și dacoromânul, în opoziție cu meglénitul și istroromânul, prezintă cea mai mare dezvoltare de forme gramaticale și de înțelesuri ale formelor, cu specificarea că, pe terenul formelor, ca și pe cel al sunetelor, pe de o parte, unul și același fenomen s-a putut dezvolta independent, separat în fiecare dialect, iar, pe de altă parte, fenomenul care lipsește dintr-un dialect e posibil să fi existat odată și apoi să fi dispărut (vezi Philippide 1927: 556–557).

Fiecare tip de declinare este susținut de exemple, prezentate, de obicei, sub formă de scheme, reflectând situația din română și din latină, în paralel, și însoțite de explicațiile aferente. De pildă, la declinarea a II-a „tipurile *dominus* și *lignum*” sunt astfel schematizate:

Singular		Plural	
-u și - <i>ŭ</i>	nom. - <i>us</i> , - <i>um</i>	-i și - <i>ī</i>	nom. - <i>ī</i>
	dat. - <i>ō</i>		dat. - <i>īs</i>
	ac. - <i>ŭm</i>		voc. - <i>ī</i>
	abl. - <i>ō</i>		abl. - <i>īs</i>

Contopite prin alunecarea sunetelor (dispariția lui -*s* și -*m* și prefacerea lui -*o* în -*u*, apoi prefacerea lui -*u* în -*ŭ* sau dispariția lui).

Contopite prin alunecarea sunetelor (dispariția lui -*s* și reducerea lui -*i* la -*ī*).

Aceleași scheme și explicații succinte la adjectiv, la pronume, la verb. Aici sunt înfățișate evoluțiile, la toate modurile, timpurile și persoanele, existente în dialectele și subdialectele românești, adesea cu referiri elocvente și la celelalte limbi romanice sau, după caz, slave, balcanice etc., pe categorii verbale. Într-o primă clasă sunt incluse verbele: *sum*, *volo*, *possum* etc. Iată, de pildă, tipul de informații oferite studenților în legătură cu prezentul indicativ al lui *volo*:

1. *voiŭ*, *oiŭ*, *voiesc*, *vroiesc*, *vreaŭ*, *vreŭ*, *vraŭ*.
**volio* < *volĭo*, prin analogia verbelor de a IV-a conjugare > *voiŭ* > *oiŭ*. Celelalte forme nouă sânt analogice după infinitiv și imperfect.
2. *veī*, *eī*, *ăī*, *īī*, *i*, *verī*, *vere*, *viī*, *vreaī*, *vreī*, *vraī*, *voieștī*, *vroeștī*.
**velis* (în loc de *vis*) > *verī*, *veī*, *eī*, *ăī*, *vis*; **velis* este, probabil, latin popular și, probabil, este anterior lui *vis* clasic, care va fi ieșit din **velis*, căci prin limba românească [= pe terenul limbii române] s-ar explica greu pentru ce în forma **velis* s-a vârat tocmai vocala *e*, și nu

- mai degrabă *o* (pretutindeni în formele acestui verb limba românească are *o*). Celelalte forme nouă, analogice după infinitiv și imperfect.
3. *va, a, o, vrea, vre, vra, voiește, vroiește.* *volet* sau poate **volit* e analogic după infinitivul *volire*, format după tipicul lui *audire*. Celelalte forme, prin analogia infinitivului și imperfectului.
4. *vom, văm, om, vemu, vrem, voim, vroim.* *volumus* > *vom, om, văm, vem*, probabil prin **vorm*. Celelalte forme nouă, prin analogia imperfectului și infinitivului. *Vrem* însă poate e ieșit din **volemus*.
5. *veți, ăți, ți, vreți, vrați, voiți, vroți.* formele latinești *voltis, vultis* n-au corespondent în română. Toate formele românești sânt analogice, și anume: *veți, ăți* sânt probabil prin analogia pers. II sing. formate, *vei* – *veți*. Celelalte forme, prin analogia imperfectului și infinitivului. Se poate întâmpla ca *vreți* să fie ieșit din **voletis*.
6. *vor, vur, or, voiesc, vroiesc, vreaū, vreu, vraū.* *volunt* > *vor, vur, or*. Celelalte forme, prin analogia imperfectului și infinitivului¹³.

Philippide nu a ținut un curs de sintaxă istorică a limbii române. Și nici în *Originea românilor* problemele de sintaxă nu sunt cercetate sistematic (vezi Ivănescu *ms.*: XLVII). Poate fi o influență din partea neogramaticilor, care studiau în special fonetica și morfologia limbilor, dar și opțiunea personală a savantului ieșean (vezi Jordan 1969: 52).

În schimb, în varianta veche a cursurilor, a fost preocupat de problemele de lexicologie istorică, în special de formare a cuvintelor (derivarea și compunerea), capitol la care a renunțat definitiv după apariția lucrării elevului său, G. Pascu, *Sufixe românești* (1916)¹⁴.

Opera care l-a impus definitiv pe A. Philippide în lingvistica românească și europeană este *Originea românilor*, „o capodoperă a literaturii noastre filologice (în sensul larg al termenului)” (Jordan 1969: 111)¹⁵. Este, pentru toți cei care au studiat-o, fără îndoială, o lucrare excepțională, care adună și explică, cu amănunte și divagații de

¹³ Asemenea explicații referitoare la paradigma verbului *vrea*, aflate în cursurile lui A. Philippide (pe care le transcriam prin anii 1977–1978), au stat la baza redactării articolului *vrea* în *Dicționarul limbii române* al Academiei, la care lucram în aceeași perioadă. Principala consecință a fost eliminarea verbului *voi* < sl. *voliti* din inventarul lexical al limbii române și tratarea acestei forme verbale, cu toate formele ei flexionare, ca variante analogice ale verbului *vrea* < lat. **volere* (= clas. *volo, velle, volui*). Textele lui A. Philippide și ale altor reprezentanți ai Școlii lingvistice ieșene (G. Ivănescu, V. Arvinte, C. Frâncu) mi-au format și convingerea că auxiliarul cu care se formează condițional-optativul în limba română își are originea în formele imperfectului verbului *a vrea*, și nu în forme ale verbului *a avea*.

¹⁴ G. Pascu a fost primul dintre discipolii lui Philippide care și-a pregătit doctoratul sub îndrumarea acestuia. Lucrarea *Sufixe românești*, apreciată în epocă, dar și mai târziu, a fost propusă Academiei spre premieră de Philippide (raportul este semnat și de I. Bianu și S. Pușcariu) (vezi Jordan 1969: 154).

¹⁵ Lucrarea a produs o puternică impresie în lumea științifică. Trecând peste vechile resentimente, S. Pușcariu, la apariția primului volum, aprecia *Originea românilor* drept „o lucrare fundamentală, care denotă o putere de muncă ce trebuie să inspire oricui cel mai profund respect” (Pușcariu 1924–1926: 1333) și promitea să vorbească despre aceasta după apariția volumului al II-lea. Dar o recenzie a lui Pușcariu în legătură cu *Originea românilor* n-a apărut niciodată.

tot felul, mai toate ideile la care autorul, stimulat de o vastă bibliografie, a meditat de-a lungul vieții (de unde impresia de prolixitate), în urma cercetării unui imens material factual, prezentat, la rândul său, în cele mai mici detalii. De aceea – considera Iordan – „cele aproape 2 000 de pagini ale ei sânt greu de citit” (Iordan 1969: 111); și astfel s-ar justifica faptul că „au citit-o extrem de puțini oameni, și prea mulți nu sânt nici aceia care au consultat-o sau o consultă când simt nevoia pentru lucrările lor legate, într-un fel sau altul, prin tema lor, de conținutul ei” (Iordan 1969: 111).

Spuneam că prelegerile din ciclul *Istoria limbii române* constituie scheletul pe care s-ar fi construit *Originea românilor* și că ar putea fi considerate ca un rezumat, prezentat într-o câțva mai didactic, al acestei lucrări. Nu se poate susține însă că *Originea românilor* ar fi numai o reluare amplificată, o extensiune a cursurilor universitare. În afara numeroaselor capitole comune și a manierei riguroase și obiective de interpretare a faptelor ce caracterizează ambele texte, *Originea românilor* oferă multe alte aspecte și probleme surprinse în interconexiunile lor complexe și de multe ori dificil de elucidat. Nu-mi propun o prezentare a conținutului celor două volume pe care nu s-au hazardat s-o facă nici elevii cei mai apropiați ai lui Philippide, Iordan și Ivănescu. Voi încerca doar să punctez câteva din caracteristicile principale, care o individualizează și o recomandă ca operă capitală a lingvisticii românești.

În *Originea românilor*, A. Philippide a fost preocupat de stabilirea locului, a epocii și a modului de formare a poporului român și, implicit, a limbii române (vezi Iordan 1969: 83). Demersul lui Philippide, în acord cu viziunea sa doctrinară, nu urmărește însă stabilirea relației în care se află limbile derivate cu o limbă primitivă anume, ci demonstrarea faptului că „în feliul de a fi al limbilor se manifestează înrudirea etnică a neamurilor care le vorbesc” (Philippide 1927: 340). În acest sens își formulează explicit intenția: „Ceea ce mă preocupă este de a arăta cum se poate proba că cutare limbă, câteodată foarte deosebite la un moment dat una de alta, sânt vorbite de acelaș neam de oameni” (Philippide 1927: 340).

În primul volum al *Originii românilor*, Philippide, pe măsură ce prezintă sursele documentare, izvoarele istorice și opiniile învățaților în legătură cu perioada antică și medievală a românilor, își conturează concluziile cercetării faptelor istorice și lingvistice. „Orice afirmație, cât de mărunță, este dovedită cu ajutorul textelor. Nimic nu se manifestă a fi produsul unei păreri sau convingeri apriorice, al vreunui interes, altul decât descoperirea adevărului în măsura permisă de mijloacele puse autorului la dispoziție de posibilitățile de a se informa, dacă nu foarte bogate, cel puțin foarte temeinice” (Iordan 1969: 94). Cu toate acestea, i-au reproșat înșiși discipolii un anumit exclusivism și rigiditate în interpretarea izvoarelor istorice. Ivănescu, de pildă, observă că „în primul volum al operei sale [*Originea românilor*], Philippide nu aduce alte dovezi în sprijinul ideii că românii ar fi originari exclusiv din sudul Dunării, decât pe Eutropius și Vopiscus, nemaiîntrebându-se dacă aceștia spuneau adevărul [...]. Până atunci, el constatase că în inscripțiile din Dacia predomină numele de oameni iliropanone, ceea ce pare a însemna – după el – că Dacia era locuită mai puțin de daci și mai mult de iliropanoni, veniți aici după cucerirea Daciei. Dar aceasta nu însemna numaidecât că populația iliropanonă din Dacia nu a intrat mai târziu în constituția poporului român. Philippide n-a consacrat

în opera sa un capitol special acestei probleme” (Ivănescu *ms.*: 166* ; vezi și Ivănescu 1980: 61–86).

În volumul al II-lea, *Ce spun limbile română și albaneză*, Philippide urmărește în special repartiția teritorială a dialectelor românești, studiate comparativ în cele mai mici amănunte, pe baza unui impresionant material lingvistic fonetic, morfologic și, într-o mai mică măsură, sintactic și lexical. Ponderea analizei o deține fonetica evolutivă (circa 400 de pagini), situație care reflectă, în fond, gândirea doctrinară a autorului, care atribuia schimbării sunetelor, determinate de o anume bază articulatorie, rolul hotărâtor în constituirea unei limbi. În prezentarea tabloului fonetic evolutiv al românei se găsesc importante contribuții ale lingvistului ieșean la soluționarea a numeroase probleme obscure din istoria limbii române: velarizarea și muierea șuierătoarelor, proveniența aromânescului *ț*, africativizarea diferită în dacoromână și aromână, tratamentul grupului *st + ĭ + vocală* și multe altele (Jordan 1969: 108). Philippide înregistrează mai întâi fenomenele fonetice comune tuturor dialectelor românești, apoi pe „cele comune numai unora dintre ele (istroromâna, de pildă, merge în majoritatea cazurilor cu Banatul, vestul Transilvaniei, Maramureșul și Bucovina), cele deosebitoare de la o regiune la alta (Moldova, de exemplu, n-are nici un punct de atingere cu Istria), cele specifice fiecăruia (puține, în proporție cu cele generale) etc.” (Jordan 1969: 99). Rezultatele statistice ale comparației vizează, în același timp, gradele diferite ale caracterului arhaic al dialectelor și subdialectelor românești (aromâna și Banatul – cele mai conservatoare) sau al caracterului inovator (meglenoromâna și Moldova – cu evoluții fonetice mai noi), explicabile, după Philippide, prin poziția lor geografică față de patria primitivă a românilor.

Pe baza asemănărilor și deosebirilor dintre dialectele nord- și sud-dunărene, stabilite cu ajutorul a tot felul de criterii, Philippide localizează patria primitivă a românilor în Peninsula Balcanică, de unde, începând din a doua jumătate a secolului al VI-lea, s-ar fi desfășurat actualele ramuri ale poporului român. Desprinderea s-a făcut în valuri de migrație: mai întâi, aromânii s-au îndreptat spre sud, istroromânii spre vest și dacoromânii spre nord. Aceștia din urmă, mai numeroși, s-au deplasat concomitent, în două valuri: unul a trecut Dunărea pe la apus, prin actuala Serbie, Banat și vestul Olteniei, răspândindu-se treptat în spațiul banato-transcarpatin, adică în Transilvania, Bucovina și Moldova veche; altul, mai pe la răsărit, stabilindu-se în estul Olteniei, Muntenia, Țara Oașului, Țara Bârsei și sud-estul Ardealului. Ultima migrație a durat până prin secolul al XIII-lea: „Până în a doua jumătate a secolului [al] VI [-lea] p.Chr. poporul român a trăit în Peninsula Balcanică [...]. În a doua jumătate a secolului [al] VI [-lea] s-au despărțit însă, dacoromânii împreună cu istroromânii de o parte, de macedoromâni de altă parte, iar grupul format de dacoromâni împreună cu istroromânii, macar că rămas în mai strânsă legătură față de macedoromâni, a căpătat el însuși, tot în a doua jumătate a secolului [al] VI [-lea], ori căpătase poate chiar mai dinainte, sciziuni. Tulpina românească a început să se desfacă în ramuri. Iar sciziunile au fost foarte probabil însoțite de deplasări, masa românească a început de pe atunci, cel mai târziu din a doua jumătate a secolului [al] VI [-lea], să se reverse în valuri” (Philippide 1927: 404)¹⁶. Astfel concepând

¹⁶ G. Ivănescu propune ca dată a separării dialectelor românești secolele al XII-lea, al XIII-lea, al XIV-lea și chiar al XV-lea.

lucrurile, faptul constituie un contraargument adus teoriei lui Roesler: „Începutul secolului [al] XIII [-lea] nu însemnează începutul migrației dacoromânilor, cum credea Roesler, ci sfârșitul ei: la începutul secolului [al] XIII [-lea] tot teritoriul ocupat actualmente de români era împlut de dâșii” (Philippide 1927: 407).

Apelul la limba albaneză, vorbită de urmașii ilirilor, populație despre care se afirma că ar fi înrudită îndeaproape cu strămoșii românilor, l-a condus pe Philippide la concluzii interesante. Explicației asemănărilor dintre română și albaneză printr-un substrat etnic comun al celor două popoare, curentă în epocă, lingvistul ieșean îi opune o alta, anume vecinătatea geografică a teritoriilor locuite de cele două popoare, în trecutul îndepărtat (Iordan 1969: 96, 105–107). Și Philippide plasează patria primitivă a albanezilor mai la nord față de teritoriul actual al Albaniei, în sudul celor două Panonii, în regiunea centrală a fostei Iugoslavii și în Munții Dinarici¹⁷. În ultimul capitol al volumului al II-lea, el se pronunță și în legătură cu controversata problemă a originii albanezilor; în consens cu concluziile anterioare, Philippide îi socotește descendenți ai panonilor, populație înrudită cu ilirii, denumiți de aceea și iliopropanoni, situați în antichitatea târzie și în evul mediu timpuriu în așa-numita *lacună de romanizare* (vezi Philippide 1923: 509 *sqq.*). Pentru Philippide, asemănările dintre română și albaneză constituiau un argument în plus pentru admiterea originii sud-dunărene a românilor. Și în acest caz, Ivănescu aduce corecturile cuvenite demersului magistrului său, considerând că asemănările de evoluție și de structură fonetică, morfologică, sintactică și lexicală dintre cele două limbi ar fi trebuit să-l conducă pe Philippide „la cu totul alte concluzii” (Ivănescu *ms.*: 173*), anume la extinderea teritoriului locuit de români „nu numai în preajma albanezilor, dar și pe un teritoriu îndepărtat de cel locuit de albanezi, deci la nordul Dunării” (Ivănescu *ms.*: 173*). Dar acest fapt ar fi fost posibil numai dacă Philippide ar fi admis originea traco-dacică sau mezo-dacică drept substrat al românei, cum consideră Ivănescu, și nu ar fi limitat originea acestora la un substrat tragic.

Sub influența lui Philippide, Ivănescu a continuat studiul istoric al românei, adoptând critic multe din punctele de vedere ale magistrului său, dar și respingând categoric unele explicații și rezultate ale cercetării acestuia, care anulează, în fond, concluziile din *Originea românilor*. Obiecțiile lui Ivănescu sunt, de regulă, la fel de tranșant formulate ca și cele ale înaintașului său: Philippide „se înșela complet – precizează Ivănescu – presupunând, în *Originea românilor*, I, p. 857–858, că teritoriile românești de azi din stânga Dunării au fost golite de populație la migrarea slavilor în Peninsula Balcanică și prin atacul mongolilor (tătarilor) și că migrația spre nord a fost cauzată de năvălirea slavă în Peninsula Balcanică, apoi favorizată de faptul că primul Imperiu bulgar se întindea și la nordul Dunării și că în timpul celui de al doilea Imperiu bulgar, dinastia românească din fruntea acestui stat încheiase o alianță cu cumanii, care stăpâneau la nord de Dunăre” (Ivănescu *ms.*: 168). Eronată i se pare și datarea, în a doua jumătate a secolului al VI-lea și la începutul secolului al VII-lea, a migrației macedoromânilor și istroromânilor, motivată prin aceeași migrare slavă în Peninsula Balcanică (Ivănescu *ms.*: 168).

¹⁷ G. Ivănescu (1980: 55–59) extinde teritoriul primitiv albanez și mai la nordul actualei Albanii.

De altfel, Ivănescu este singurul¹⁸ care, în special în *Istoria limbii române*, în monografia *Viața și opera lui Alexandru Philippide*, dar și în câteva lucrări mai vechi (*Originea românilor*, curs universitar), a discutat amănunțit argumentele tezei lui Philippide privind geneza poporului român și a limbii române. Concluziile acestuia iau în discuție, unul câte unul, enunțurile formulate de autorul *Originii românilor*: „După părerea noastră, argumentarea sa lingvistică nu rezistă criticii. Să luăm argumentele sale pe rând. Precum am arătat, după alții, în *Istoria limbii române*, p. 97–103, 115–116 și 118–127, latina populară n-a durat până în secolul al VI-lea; fenomenele pe care, după H. Schuchardt, *Vokalismus des Vulgärlateins*, passim, Philippide le situa în secolele al V-lea – al VI-lea [...] au avut loc târziu, dar nu se datoresc unei limbi comune care s-ar fi răspândit în tot Imperiul până în secolul al VI-lea, ci se explică prin tendințele fonetice locale ale diverselor populații din Imperiu [...]. După noi, fenomenele latinești populare mai generale au fost aduse din Italia și nu s-au dezvoltat în secolele I e.n. și următoarele. Deci viața latinei populare ca o limbă comună în Imperiu este o iluzie” (Ivănescu *ms.*: 171). Ivănescu respinge, la fel de categoric, și argumentul extras de Philippide din statistica fenomenelor comune dialectelor și a celor specifice lor: „Philippide a făcut greșeala de a nu ne arăta cronologic situația fenomenelor comune și a celor specifice. Este drept că dânsul a distins o epocă a latinei populare și o epocă a românei primitive, anterioară influenței slave, și că a făcut statistici și pentru aceste epoci. Dar, până la urmă, el a luat în considerație, la statisticile sale, întreaga dezvoltare a limbii române, ceea ce l-a împiedicat de a vedea un fapt esențial: dezvoltarea fonetică a românei a fost unitară numai până la un moment dat” (Ivănescu *ms.*: 171; vezi și Ivănescu 1980: 9). Și Ivănescu conchide: „Premisa de la care a plecat Philippide nu corespunde realității, nici concluzia trasă de dânsul (a unei mari unități antropologice a poporului român și a unui amestec redus al acestui popor cu alte popoare) nu e veridică. Aplicând înseși principiile și metodele sale acestei dezvoltări fonetice, vom concluda, dimpotrivă, că poporul român, rămânând în parte același, s-a amestecat de la un timp cu bulgarii, cu sârbii, cu ungurii și probabil și cu ucrainenii și alte popoare din stepă, cum au admis alți învățați români și străini. Cercetarea antropologică amănunțită a teritoriului românesc de astăzi confirmă această deducție. Marea unitate antropologică a poporului român a fost, desigur, o realitate în cele dintâi timpuri ale lui, adică în epoca obștilor sătești de până în secolul al X-lea. Dar diferențierea dialectală fonetică a românei din acel timp, ne arată – dacă aplicăm aceleași principii ale lui Philippide – că poporul român nu era nici atunci perfect unitar din punct de vedere antropologic și că deci nu suntem obligați să admitem un teritoriu de formare restrâns, cum ar fi cerut acea mare unitate antropologică admisă de învățatul ieșean. Spațiul pe care s-a format poporul român a fost [precum arată S. Pușcariu] mai întins decât a crezut Philippide: el cuprindea nu numai teritoriul din sudul Dunării, indicat de acest învățat, dar și cea mai mare parte din teritoriul locuit actualmente de români, la nordul Dunării. Și, într-adevăr, cercetările arheologice de după 1950 arată că acest teritoriu cuprindea, la nord de Dunăre, Banatul, Oltenia, Muntenia,

¹⁸ În epocă, Ov. Densusianu (1929–1932: 396–404) a recenzat critic (din perspectiva propriei sale concepții) lucrarea lui Philippide, insistând în special asupra concluziilor autorului. Al. Rosetti, elevul acestuia, a preluat însă, în lucrările sale, și numeroase elemente din *Originea românilor* (vezi Ivănescu 1947: 126–132).

Dobrogea, Crișana, Ardealul și Moldova. Numai Maramureșul nu făcea parte din acest teritoriu. Așadar, Philippide a fost prizonierul unor raționamente ale sale, care erau coerente, dar nu erau corecte, pentru că premisa de la care pleca era falsă” (Ivănescu *ms.*: 172; vezi și Ivănescu 1980: 64–70; Arvinte 1966: 13–30; Arvinte 2006: 9–26).

Între erorile lui Philippide, generatoare de concluzii false, Ivănescu (1980: 285 *sqq.*, cf. și 467–468) înscrie și momentul despărțirii dialectelor românești, plasat de Philippide în secolele al VI-lea – al VII-lea, iar de Densusianu, Pușcariu și alții, mult mai târziu, prin secolele al XIII-lea – al XIV-lea Ivănescu (1980: 321). Greșeala ar deriva din faptul că Philippide „n-a știut să explice, de altfel chiar în conformitate cu teoria sa despre schimbările fonetice, diferențierea dialectală a limbilor, și a crezut că orice diferențiere dialectală înseamnă o sciziune, cum spunea el, deci o ruptură, în masa etnică a unui popor” (Ivănescu *ms.*: 176^{*}). În aceeași serie se include și cronologizarea unor fenomene fonetice, precum palatalizarea labialelor, velarizarea prin labiale și muierea șuiertoarelor, tratamentul grupurilor latinești *ce*, *ci* și *ge*, *gi* în dialectele românești, originea conjuncției *ca* (urmată de conjunctiv) < lat. *quia*, sensul pasivului în română, etimologia unor cuvinte etc. În cele mai multe cazuri însă, G. Ivănescu acceptă și dezvoltă ideile și soluțiile lingvistice ale profesorului său, învățate mai întâi din prelegerile, apoi din lucrările tipărite ale acestuia, creând, la rândul lui, o nouă *Istorie a limbii române*.

Bibliografie

- ****Alexandru I. Philippide în dialog cu contemporanii*, I, ediție îngrijită, prefață, traduceri, note și indice de I. Oprișan, București, Editura Minerva, 1986.
- Arvinte 1966: V. Arvinte, *Originea limbii și poporul român în lumina cercetărilor recente*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, XVII, 1966, p. 13–30.
- Arvinte 2006: V. Arvinte, *Studii de istorie a limbii române*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Densusianu 1929–1932: Ov. Densusianu, *Al. Philippide, Originea românilor, I, II*, în „Grai și suflet”, IV, p. 396–404.
- Jordan 1962: Iorgu Jordan, *Lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode*, București, Editura Academiei Române.
- Jordan 1969: Iorgu Jordan, *Alexandru I. Philippide*, București, Editura Științifică.
- Jordan 1977: Iorgu Jordan, *Memorii*, vol. I, București, Editura Eminescu.
- Ivănescu 1947: G. Ivănescu, *Originea românilor*, Iași, Litografia Politehnicii „Gh. Asachi”.
- Ivănescu 1948: G. Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, în „Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»”, Iași.
- Ivănescu 1980: G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea.
- Ivănescu 1984: G. Ivănescu, *Alexandru Philippide – teoretician al limbajului*, în Alexandru Philippide, *Opere alese. Teoria limbii* [ediție îngrijită de G. Ivănescu și Carmen-Gabriela Pamfil], București, Editura Academiei Române.
- Ivănescu *ms.*: G. Ivănescu, *Viața și opera lui Alexandru Philippide, ms.* aflat la Biblioteca Filialei Iași a Academiei Române; fond G. Ivănescu.
- Macrea 1978: D. Macrea, *Alexandru Philippide, în Contribuții la istoria lingvisticii și filologiei românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Mihăescu 1960: H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, București, Editura Academiei Române.

- Mihăescu 1966: H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, București, Editura Academiei Române.
- Mihăescu 1978: H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București și Paris, Editura Academiei Române.
- Philippide 1894: Alexandru Philippide, *Istoria limbii române. Volumul întâi. Principii de istoria limbii*, Iași, Tipografia Națională.
- Philippide 1923, 1927: Alexandru Philippide, *Originea românilor*, vol. I–II, Iași Tipografia „Viața Românească”.
- Philippide 2008: Alexandru Philippide, *Istoria limbii române*, ediție îngrijită de G. Ivănescu, Carmen-Gabriela Pamfil, Luminița Botoșineanu, Iași Editura Polirom (sub tipar).
- Pușcariu 1924–1926: Sextil Pușcariu, *Pe marginea cărților*, in „Dacoromania”, IV.
- Saramandu 2001: Nicolae Saramandu, *Torna, torna, fratre și romanitatea răsăriteană în secolul al VI-lea*, in *Conferințele Academiei Române*.

Istoria limbii române par A. Philippide

Parmi les œuvres de Alexandru Philippide ne figure pas encore un livre intitulé *Istoria limbii române* [*Histoire de la langue roumaine*], même si le linguiste a élaboré cet ouvrage, promis en 1894 (*Primul volum. Principii de istoria limbii* [*Premier volume. Principes d'histoire de la langue*]). Il s'agit du cycle de conférences réunies sous le titre *Histoire de la langue roumaine*, soutenu en 1894–1933 à l'Université de Jassy et édité dans le volume au même titre (plus de 600 pages) par G. Ivănescu, le plus fidèle disciple de A. Philippide, ainsi que Carmen-Gabriela Pamfil et, dernièrement, Luminița Botoșineanu (le volume se trouve à présent dans l'étape de préparation pour l'impression, chez Polirom).

Le cycle de conférences comprend quatre cours universitaires: *Originile poporului și ale limbii române* [*Les origines du peuple roumain et de la langue roumaine*], *Latina populară* [*Le latin populaire*], *Istoria sunetelor românești* [*L'histoire des sons roumains*] et *Istoria formelor românești* [*L'histoire des formes roumaines*]. Leur matière a constitué, au cours du temps, les deux volumes de *Originea românilor* [*L'origine des roumains*]. Cependant, *Istoria limbii române* est un ouvrage ayant une identité propre. A cause de nécessités didactiques, le matériel linguistique y est présenté plus synthétiquement que dans *Originea românilor*, les explications et les commentaires sont réduites au minimum, le style est fluent, enthousiaste, attrayant. C'est pourquoi nous considérons que le livre *Istoria limbii române* réalisé par A. Philippide – la plus complète grammaire historique du roumain, actualisée, en notes, par G. Ivănescu, l'auteur de la plus récente et complète *Istoria limbii române* – sera d'une grande utilité aux spécialistes intéressés du domaine.

*Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Iași
România*